

ЖАНРОВА СПЕЦИФІКА ТВОРІВ МАНДРІВНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

GENRE CHARACTERISTICS OF TRAVEL LITERATURE

Розінкевич Н.В.,

*викладач Університетського коледжу
Київського університету імені Бориса Грінченка,
аспірант Інституту філології
Київського університету імені Бориса Грінченка*

У статті актуалізовано онтологію наукової проблеми, яка загалом в українському новітньому літературознавстві початку XXI ст. досліджена досить фрагментарно і пов'язана з вивченням жанрової / метажанрової специфіки творів, у яких рушійним елементом сюжету є подорож як процес переміщення.

Ключові слова: мандрівна література, мандрівна проза, тревелог, подорож, метажанр.

В статье актуализировано онтологию научной проблемы, которая в целом в украинском новейшем литературоведении начала XXI в. исследована довольно фрагментарно и связана с изучением жанровой / метажанровой специфики и произведений, в которых движущим элементом сюжета является путешествие, как процесс перемещения.

Ключевые слова: путевая литература, путевая проза, тревелог, путешествие, метажанр.

The article actualizes the ontology of the scientific problem which is not thoroughly examined in the latest Ukrainian study of literature of the early XXI century and deals with studying genre / meta-genre characteristics of works in which a travel as a transmission is one of the elements of the plot development.

Key words: travel literature, travel prose, travelogue, travel, metagenre.

Постановка проблеми. Сьогодні в українському літературознавстві не розроблено єдиної чіткої термінологічної бази, натомість існують дискусійні питання щодо однозначного вживання понять: мандрівна література, мандрівнича література, література мандрів, література подорожі, твори про мандри, подорожня література, література подорожей, подорожнє письменство, подорожні твори, туристична література, описи подорожей, подорожні історії, подорожничі описи, подорожня / мандрівна проза, проза мандрів, література подорожі / мандрів, тревелог / тревелог, подорож, ходіння, дорожні / подорожні / мандрівні записки, записки подорожнього, дорожні / подорожні / мандрівні нариси, нариси в дорозі, подорожні замальовки, дорожні щоденники, мандри та т. ін. Досить важко зорієнтуватися у такій ситуації, коли в словниках і енциклопедіях майже немає визначень означених понять. Це можна пояснити тим, що сьогодні в глобалізованому, інтертехнологічному, трансформерному, консьюмеризмованому, мультикультуралізованому, мультимедійному суспільстві відбуваються світоглядні зміни, які не обходять і процес художнього моделювання картини світу, тому в теорії літератури це призводить до швидкої еволюції жанрів, тож сучасна наука просто не встигає швидко, оперативно заповнювати лагуни, реагувати та виробляти критерії трактування даних явищ. Хоча дослідники неодноразово зверта-

ються до цих питань, але цілісної картини ще не створено, тому уникнути термінологічного хаосу вкрай важко. Пояснити це можна також тим, що розмежування сучасних літературознавчих термінів не є одновимірним.

Постановка завдання. У статті проаналізуємо, як вживаються вищезазначені літературні терміни у працях сучасних науковців.

Реалізація поставленої мети потребує вирішення таких завдань: схарактеризувати особливості побутування терміна «подорож» в українському літературознавстві; дослідити та диференціювати поняття: мандрівна література, література мандрів, подорожня література, література подорожей, мандрівна проза, проза мандрів, література подорожі, подорожні твори, тревелог.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, для розв'язання цих завдань, з'ясуємо значення понять подорож і мандрівка. У «Літературознавчій енциклопедії» Ю. Коваліва з усіх вищеперелічених термінів зустрічається тільки визначення подорожі. «Подорож (нім. Reise, англ. travel, voyage, франц. voyage, польс. podróż, рос. путешествие) – метажанр, поширений у формі ходіння, нотаток, щоденників, мемуарів, нарисів тощо, ґрунтується на хронотопі шляху, на переміщенні персонажа у просторі й часі, генетично постає зі спогадів. <...> Вживається й особливий його літературний різновид – оповідь про вигадані мандри. <...> Подорож використовується як

літературний прийом в епосі та романних жанрах. <...> Мотив Подорожі набуває транзитного значення, характеристики нелітературних структур, зокрема у постсучасній поезії <...>, в якій наявна, за словами Т. Гундорової, «постмодерна бездомність» [13, с. 229–231]. Отже, термін «подорож» в енциклопедії трактується в різних значеннях: метажанр, літературний різновид, літературний прийом, мотив.

В одинадцятитомному словнику «Української мови» подано таку дефініцію цього поняття: 1. Поїздка або пересування пішки по місцях, віддалених від постійного місця проживання <...>. 2. Жанр художньої або наукової літератури, що містить географічні відомості, опис вражень автора від поїздки, прогулянки і т. ін.; твір цього жанру; // Опис якої-небудь поїздки, прогулянки і т. ін. <...> [16, Т. 6, с. 754]. Чітко помітно, що іменник «подорож» має такі значеннєві відтінки у трактуванні: процес, тобто поїздка або пересування пішки, жанр, твір жанру подорожі, опис поїздки. «Подорож» одночасно є метажанром і твором цього метажанру, тобто жанром. Отже, систематизуємо визначення дефініцій з двох словників і робимо висновок: «подорож» на означення не процесу, а літературознавчого терміна може бути метажанром, жанром (різновидом жанру), прийомом та мотивом.

У «Сучасному словнику літератури і журналістики» М. Гетьманця й І. Михайлина знаходимо таке визначення: «подорож – різновид епічного твору, в якому розповідається про дійсні чи фантастичні подорожі. Твори на цю тему не мають єдиних жанрових ознак і належить до різних жанрів: дорожніх нарисів, заміток, щоденників, листів, мемуарів, повістей, романів тощо» [8, с. 90–91]. На позначення масиву творів автори вживають поняття «література подорожей» та водночас доводять, що подорож може бути й мотивом.

Неоднозначне трактування актуального питання жанрової характеристики мандрівної літератури та її наративних форм виникає тому, що у визначеннях, які зустрічаються у працях різних авторів, лежать різні категорії членування, які існують у сучасному літературному аналізі, й тому дослідники при потрактуванні літературних явищ користуються різними методиками. Є. Пономарьов зазначає, що «з одного боку, дослідники, в цілому, згодні, що мандрівна література – це особлива літературна форма (часто при цьому все ж вживається слово «жанр»), яка існує здавна, що трансформується в часі, але зберігає цілісність. З іншого боку, неодноразово вказувалося, що мандрівна література різнорідна,

об'єднана швидше тематично, ніж структурно, і тому не відповідає традиційним уявленням про літературний жанр» [15, с. 10].

В основу текстів такої літератури покладено хронотоп дороги, шляху, тобто переміщення персонажа (реальної (історичної/ видатної / звичайної) або вигаданої особи) у просторі (в дійсному, візуальному, зовнішньому (географічному) або вигаданому (віртуальному (кіберпросторі глобальних мереж), уявному, міфічному, емотивному), закритому / відкритому, доброзичливому / ворожому) й часі (реальному / віртуальному, соціально-історичному, релігійному, міфологічному й т. д). Оповідач сучасної української літератури відтворює все побачене у слові, при цьому найчастіше зосереджується не на деталізації опису зображуваного, а на власних враженнях від подорожі різними країнами, регіонами чи місцевостями. Різні науковці визначають «подорож» як жанр і як метажанр. Однак метажанр є ширшим поняттям за жанр, тому що це позародове явище: «Метажанр – це таке синтетичне міжродове й суміжне утворення, що має ознаки всіх трьох літературних родів, а також дотичних до них жанрів науки чи мистецтва, об'єднаних за певною ознакою» [7, с. 112].

У праці Т. Бовсунівської вказано, що метажанр не належить до роду, та охоплює і зумовлює жанрові форми, він піднімається понад «усіма жанрами як певний субстрат тривких ідей» [2, с. 8], а жанр, на думку дослідниці, слід розуміти як різновид художніх творів і як тип художнього твору [3, с. 9]. Пояснити це можна тим, що слово «жанр» перекладається з французької як манера, різновид, рід, вид, хоча іноді це приводить до того, що досі науковці по-різному тлумачать категорії виду й жанру. Іноді жанром називають видові та родові поняття. Слід зазначити, що літературознавчий термін «жанр» як усталений тип художньої творчості, як головна категорія поетики, як елемент систематизації літературних творів, ще й досі не має однозначного теоретико-методологічного тлумачення в науці: «досі немає чіткого й до кінця аргументованого тлумачення про те, до якої категорії належить жанр: змісту чи форми твору» [17, с. 95].

«Жанр (лат. *genis* – вид) – форма мистецького осмислення світу та художньої організації тексту, яка виражається єдністю теми, композиції, образотворчих засобів і наративного стилю» [1, с. 320]. Метажанр, на відміну від жанру, є синтетичним утворенням, тому виходить за межі мистецтва літератури та існує в інших видах мистецтва: культурі, журналістиці, природничих і суспільних науках, кіно, Інтернет-просторі та ін. Наприклад,

В. Капцев наводить такий зразок побутування метажанру як «іденті» (книга й одночасно фільм) [11, с. 377].

О. Юферева звернула увагу на те, що «сьогодні ключова тенденція жанрології – переосмислення трансісторичної сутності жанру» [22, с. 44]. Дослідниця в монографії наводить приклади декількох класифікацій жанрових теорій, але уточнює, що, на її погляд, у закордонному виданні (Bawarshi A. Reiff M. Genre: An Introduction to History, Theory, Research and Pedagogy. West Lafayette: ParlorPress, 2010. 277 p.) найповніше представлено класифікацію теорій жанрів, яка опирається на «принцип співвіднесення тексту і жанру» [22, с. 45]. В ній визначено основні траєкторії дослідження жанру: неокласичний, структуралістський, романтичний і постромантичний, прагматичний, «культурологічний» [22, с. 45]. До проблеми впорядкування генологічних категорій і жанрово-видово-родових логічних схем зверталися також О. Галич, В. Назарець, Є. Васильєв, Н. Копистянська, А. Ткаченко, Н. Лейдерман та ін. Питання трансформації жанрової парадигми висвітлено також у працях Р. Колі, А. Фаулера та ін.

Попри різноманітні концепції потрактування жанру літературного твору «<...> в жанрології на перший план висувуються проблеми інтерференції, трансформації, синтезу і взаємодії нового і традиційного як основних шляхів здійснення розвитку» [22, с. 53] та здійснюється розгляд сучасної картини жанрів, зумовленої істотними змінами. З іншого боку, на переконання Ж.-М. Шеффера, безнадійні будь-які спроби побудови жанрових класифікацій [20, с. 73–74]. Ґрунтовною спробою осмислення подібної ситуації є монографія О. Бровко, де дослідниця твердить, що: «руйнування чітких меж між жанрами – стала традиція художнього розвитку, що набуває різних модифікацій» [4, с. 337]. На її думку, «відбувається руйнування жанрових меж, а сам жанр набуває здатності бути розімкненою системою без суворої регламентації» [4, с. 195]. Т. Бовсунівська пояснює цей процес так: «Останнім часом жанр / метажанр / архіжанр, жанр / вид / рід, жанр / модифікація / трансформація стають дедалі актуалізованішими категоріями сучасного літературного аналізу. На зміну бінарним опозиціям приходять тріадичні мікросистемні членування, що засвідчує світоглядні зміни, а отже й зміни методологічного плану в літературознавстві та жанрології» [3, с. 479].

В Україні на сьогодні найповніше зображено логічний ланцюг цієї вертикалі, заснованої «на

принципі масштабування» [3, с. 14], на наш погляд, у праці Т. Бовсунівської, хоча автор уточнює, що не всі елементи «цієї схеми можуть бути заповненими <...>: рід → вид → жанр → піджанр → його модифікація → асиміляція жанру» [3, с. 14]. Розширимо схему Т. Бовсунівської альтернативними семантико-синонімічними категоріями сучасної жанрології, які зустрічаються в працях різних науковців: архіжанр → метажанр → мегажанр → рід (епос, лірика, драма, ліро-епос) → вид (роман, повість, новела, тревелогі т. д.) → жанр (різновид) → піджанр (підвид жанру, різновид жанру, жанровий різновид, форма наративу, жанрова форма, жанр в жанрі, жанроутворення) → жанрова модифікація (варіант жанру, тип жанру, жанровий синтез, жанр-«акумулятор») → асиміляція жанру.

Т. Черкашина зазначає, що термін метажанр «може використовуватися в кількох смислових значеннях <...>: 1) сукупність різновидових, різножанрових творів, об'єднаних за типологічним і тематичним принципами <...>; 2) синтезований багатожанровий твір» [19, с. 211]. Отже, терміни мандрівна література, література подорожі(ей), мандрівна проза, за типологією Т. Черкашиної, є метажанром-новоутвором у першому значенні, який об'єднує корпус певних специфічних текстів різних видів літературної творчості з різними моделями висловлювання за певними змістовими, формальними, типологічними та тематичними принципами. Такі твори мають свою традицію розвитку. Це визначення є досить широким, однак дозволяє охопити варіанти побутування мандрівної літератури у трьох родах літератури (епосі, ліриці та драмі). Подібну думку висловлює М. Шульгун. За її твердженням, стосовно терміна «мандрівна література» застосовують поняття метажанр у значенні «збірної форми», що має широкі кордони й принципи, що синтезують різні установки цього явища [21, с. 154].

У другому випадку метажанром є подорож як одиничний синкретичний твір, котрий у сучасному літературознавстві замінюють на термін тревелог.

Часто в науковому дискурсі зустрічається паралельне використання декількох термінів, тобто відбувається взаємозаміна один одним, що вкрай ускладнює роботу науковцям і приводить до непорозуміння та розбалансування методологічних засад аналізу творів. Наприклад, в українському літературознавстві існує варіативний запис написання терміна: тревелог / тревелог, у російському – тревелог / трэвелог. Ю. Полежаєв звернув на це увагу й пояснив це явище так: «Оскільки

Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English подає travelogue (British English), що читається як тревелог, і travelog (American English) – travelog (ue) – <...> читається як тревелог або тревелаг¹, тому вважаємо за доцільне <...> вживати термін «тревелог» [14, с. 107]. На нашу думку, це поняття теж доречно означити тревелогом, тому що англійський термін travelogue в українському мовленні має фонетичну транскрипцію ['trævələg] і відповідне звучання – [тревелог], й графічно варто записувати це поняття як тревелог. Також можна погодитися з позицією М. Васьківа: «Не відкидаємо назви «дорожній» чи «подорожній» нарис, але найбільш адекватним і прийнятним для себе вважаємо термін «мандрівний нарис» [6, с. 144].

Твори про мандри мають безмежні кордони для творчої реалізації, попри те, що в їх основі відображується сама подорож (зазвичай, не туристична поїздка), тобто процес переміщення мандрівником якоюсь певною територією з конкретною метою (наприклад, загальноосвітньою, пізнавальною, спортивною, розважальною, професійною, пригодницькою, паломницькою) чи для реалізації поставлених завдань (філософських, соціальних, психологічних, виховних та ін.). Однак, реальна подорож може бути й вимушеною і не мати мети та завдань.

«Слово «подорож» однаково застосовується і до поїздок, які здійснювали письменники, і до текстів, які вони створювали за матеріалами своїх поїздок» [15, с. 7], тому Є. Пономарьов розділив ці два поняття, чітко провів між ними кордон, вказуючи на те, що на означення подорожі як тексту мандрівної літератури доречно вживати англійський термін тревелог. Хоча «у деяких випадках зручно розглядати обидві подорожі – в житті й в літературі – як тексти, які паралельно розгортаються. Або, сприймати поїздку і твір про неї в цілісності та єдності, як метатекст» [15, с. 7].

Слід додати, що у російсько-українському словнику, впорядкованому М. Уманцем і А. Спілкою, «путешествие» перекладено українською як мандрівка, мандрування, подорож, проща. Прикметник «путевой» перекладено як дорожній, подорожній [18, с. 841]. Російськомовний вираз «путевая словесность» має аналог в українській мові – подорожня література, подорожні твори. У підручнику українських теоретиків з порівняльного літературознавства В. Будного та М. Ільницького є стаття під заголовком «Розширення Ойкумени: подорожня

література», де поданодефініцію: «Подорожні твори (travel literature) – це різножанрові тексти, в яких враження мандрівника викладено у формі записок, щоденника, спогадів, листа, автобіографії, нарису, репортажу тощо» [5, с. 361]. Робимо висновок, подорожні твори – це масив творів, для яких літературознавці використовують ще й поняття подорожня література, яке є синонімічним до дефініцій мандрівна література, література подорожей, література подорожі.

В Україні крім іменника подорож існують ще й іменники мандрівка, мандри, і значення цих слів не тотожне. Іменник «мандрівка» в Словнику української мови має визначення: «Переміщення за допомогою транспорту або пішки, звичайно далеко за межі постійного місцеперебування; подорож <...> // Постійна зміна місцеперебування; блукання (у 1 знач.) <...> [16, т. 4, с. 618]. У словнику зазначено, що іменник «мандри» – те саме, що мандрівка [16, т. 4, с. 617]. Це слово у першому значенні є синонімом до іменника «подорож». У «Практичному словнику синонімів української мови» за редакцією С. Караванського подано такий синонімічний ряд до слів мандри, мандрівка: блукання, блуканина, циганське життя [12, с. 211]. Отже, жанром літератури мандрівка на відміну від подорожі не є, тому що цей іменник має конотацію сталості та є синонімом лише до першого значення іменника подорож.

Прикметник «подорожній» у Словнику української мови має такі значення: 1. Прикм. доподорож 1. [Поїздка або пересування пішки по місцях, віддалених від постійного місця проживання]; // Пов'язаний з подорожжю, з дорогою; викликаний подорожжю, дорогою. // Який відбувається, трапляється, зустрічається під час подорожі, в дорозі. 2. Який перебуває в дорозі, який подорожує. // Який пересувається в одному напрямку з ким-, чим-небудь; попутний. 3. у знач. ім. подорожній, нього, чол.; подорожня, ньої, жін. Особа, що подорожує. // Людина, яка подорожує разом з ким-небудь; попутник. 4. у знач. ім. подорожня, ньої, жін, іст. Документ на право користування поштовими кінями; проїзне посвідчення [16, т. 6, с. 754]. Прикметник «мандрівний» у цьому ж словнику – наступні: 1. Який мандрує. // Який постійно мандрує; бродячий. // Кочовий. 2. Заповнений мандрами [16, т. 4, с. 618]. Отже, прикметник «подорожній» утворений від іменника «подорож» й є багатозначним словом, а прикметник «мандрівний» утворений від іменника «мандри» й має вужчу конотацію.

У «Практичному словнику синонімів української мови» подано такий синонімічний ряд

¹ Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. Oxford University Press, 2000. P. 1385.

до прикметника «подорожній»: (одяг) дорожній; (дяк) мандрівний, мандрова-; (*товариш*) попутний; як *i*. подорожанин, подорожувач, *p.* проїжджачий, (*піший*) перехожий [12, с. 332]. Прикметник «мандрівний» має такі синоніми: обходисвітній, мандрований, мандруючий; (*театр*) пересувний, бродячий; (*вогонь*) блудний, блукаючий; (*-життя*) кочовий, неосілий, бездомний; (пішки) перехожий; мандрівничий [12, с. 211]. Отже, терміни мандрівна література та література мандрів – це тотожні поняття. Література подорожей, література подорожі, подорожня література, подорожне письменство, подорожні твори та мандрівна література, література мандрів – це синонімічні поняття, що утворюють особливу галузь словесної творчості, яка є багатою і багатовекторною та складає сукупність документальних (non-fiction), художньо-документальних (belles non-fiction), художньо науково-популярних (belles non-fiction), науково-популярних (non-fiction), науково-документальних (non-fiction) і науково-фантастичних творів (sciencefiction).

В українському літературознавстві замість термінів епос, лірика, драма іноді використовують терміни проза, поезія, драматургія, беручи за основу поділу зовнішні ознаки літературних творів. Тому припускаємо, що мандрівна проза і проза мандрів є синонімічними поняттями. Зазначимо також, що мандрівна література і література мандрів є ширшими поняттями від понять мандрівна проза і проза мандрів, тому що поняття «література» ширше від поняття «проза» і вказує на загальний масив творів про мандри, а індикатор «проза» вказує на основний предмет чи форму авторської оповіді.

О. Деремедведь в межах мандрівної літератури виділяє три самостійних ареали, в яких розподіляє цілий масив творів зорієнтованих на переміщення в просторі й часі, а саме: «перший – власне художній – поєднує твори про вигадані мандрівки (роман-подорож, повість про подорож тощо). На протилежному полюсі концентруються описи реальних поїздок, здій-

снених із суто пізнавальними цілями (дорожні звіти й нотатки науково-популярного характеру, а також путівники, складені на їх основі). Роботи такого характеру вводяться до сфери літературної, а не суто наукової творчості, оскільки в них відбувається відбір, систематизація, компонування й белетристична обробка зібраного матеріалу. Межує з кожним із цих ареалів значний масив творів документально-художнього типу, звернених до невігданих подорожей» [9, с. 8]. Літературознавець використовує семантичний паралелізм до термінів мандрівна література і подорож (як узагальнені поняття – метажанри), трактуючи їх як рівнозначні, але відзначає, що досить часто й «тревелог поміщають в один синонімічний ряд із «мандрівною літературою», нерідко ставлячи між ними знак рівності, хоча ці поняття безумовно розділені демаркаційною лінією» [10, с. 37], тому що термін-жанр подорож (як конкретне поняття) ідентичне до поняття тревелог (як одиничний твір); «тревелог, безсумнівно, належить мандрівній літературі, проте в межах її він формує власний жанровий різновид, якому властива особлива організація форми і змісту» [10, с. 38].

Висновки. Сьогодні науковцю дуже важко оперувати поняттєвим апаратом, коли існує безліч термінологічних розбіжностей на означення одних і тих же понять при літературному аналізі твору. Тому, проаналізувавши наукову літературу, яка стосується проблеми розмежування дефініцій творів про мандри, спробували знайти пояснення цьому феномену, а саме: на означення літературознавчого терміна-метажанру «подорож» у новітній українській гуманітаристиці науковці все частіше вживають термін «мандрівна література». Щоб вказати на епічну частину цього корпусу літератури, доречно вживати поняття-метажанр «мандрівна проза». І зрозуміло, що інспірація поняття «тревелог» як терміна на означення одного твору – це виправдано. Вважаємо, що подальша розробка даної теми з жанрової типології є актуальною і необхідною темою для дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Білоус П. Вступ до літературознавства: навч. посіб. Київ: Академія, 2011. 334 с.
2. Бовсунівська Т. Жанрові модифікації сучасного роману: монографія. Харків: Діса плюс, 2015. 368 с.
3. Бовсунівська Т. Теорія літературних жанрів. Жанрова парадигма сучасного зарубіжного роману: підручник. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2009. 519 с.
4. Бровко О. Новела в структурі української прози: модифікації та функції: монографія. Луганськ : ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2011. 400 с.
5. Будний В., Ільницький М. Порівняльне літературознавство: підручник. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. 430 с.

6. Waśkiw M. Мандрівний нарис як спосіб пізнання іншого й самого себе. *Ukraińska humanistyka i słowiańskie paralele*. Ser.: Problemy współczesnej humanistyki. Gdańsk – Kijów, 2014. T. I. S. 135–155.
7. Галич О. Вступ до літературознавства: підручник. Луганськ: ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2010. 288 с.
8. Гетьманець М., Михайлин І. Сучасний словник літератури і журналістики. Харків: Прапор, 2009. 384 с.
9. Деремедведь О. Жанрові особливості англійської жіночої літератури мандрів кінця XVIII – першої половини XIX століття (на матеріалі творів про Крим): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.04. Сімферополь, 2008. 24 с.
10. Деремедведь О. Жанрові особливості англійської жіночої літератури мандрів кінця XVIII – першої половини XIX століття (на матеріалі творів про Крим): дис. ... канд. філол. наук: 10.01.04. Сімферополь, 2008. 220 с.
11. Капцев В. Трансформации жанра «путевой прозы» в современную эпоху. *Журналістыка-2013: стан, праблеми і перспектывы*. Мінск, 2013. Вып. 14. С. 373–377.
12. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. Львів: БаК, 2014. 530 с.
13. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / автор-укл. Ю. Ковалів. Київ: Академія, 2007. Т. 2. 624 с.
14. Полежаєв Ю. Розвиток просвітницької тревел-журналістики в Україні (середина XIX – початок XX століття). *Держава та регіони. Сер.: Гуманітарні науки*. 2012. № 4. С. 106–110.
15. Пономарев Е. Типология советского путешествия: «Путешествие на Запад» в русской литературе 1920–1930-х гг.: дисс. ... док. філол. наук: 10.01.01. СПб., 2014. 577 с.
16. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
17. Овдійчук Л. Пенталогія Марини Павленко: жанрово-стильові особливості. *Наукові праці. Філологія. Літературознавство*. 2014. № 227. Т. 239. С. 94–99.
18. Уманець М., Спілка А. (М. Комарь). Словарь російсько-український. Берлін: Українське Слово. 1924. 1149 с.
19. Черкашина Т. Мемуарна, автобіографічна, мемуарно-автобіографічна проза: термінологічний аспект. *Вісник Житомирського державного університету*. 2014. Вип. 1(73). С. 210–214.
20. Шеффер Ж.-М. Что такое литературный жанр? М.: Едиториал УРСС, 2010. 192 с.
21. Шульгун М. Проблема жанровой и метажанровой специфики путешествий. *Русская литература. Исследования*: сб. науч. трудов. 2012. Вип. XVI. С. 141–159.
22. Юферева Е. Динамика периферийных жанров в русской поэзии второй половины XIX века: монография. Киев: Издательский дом Дмитрия Бурого, 2014. 408 с.